

"De IJsselstreek"

De IJsvogel

"De IJsselstreek"

De IJsvogel

Colofon

VOORZITTER:

Henk Hietbrink, Epserenk 26
7214AR Epse 0575-491992

PENNINGMEESTER & SECRETARIAAT:

Tineke Hirschler, Buddezand 16
7384 CA Wilp
e-mail: vwgijssestreek@gmail.com

BESTUURSLID:

Wil Gerritse, Braamsluipe 17
8121JN Olst, 06 47912291
e-mail: wilgerritse022@gmail.com

BESTUURSLID:

Harry Dijkerman, Het Wilgert 50
7214AW Epse
e-mail: harry-dijkerman@zonnet.nl

BESTUURSLID:

Coby van Mourik, Ary Scheffer-
straat 22, 7424DP Deventer
e-mail: cobyvanmourik@kpnmail.nl

REDACTIE:

Ellen Somhorst
e-mail: e.somhorst@hotmail.com

TEKSTCORRECTIES

Marcel Hutten
e-mail: marcelhutten@planet.nl

OPMAAK IJSVOGEL:

Harry Dijkerman

VERZENDING:

Rennie Veldhuizen
e-mail: rennie.veldhuizen@gmail.com

Inhoud

- 3 Van de redactie
- 4 Excursieverslag Kwade Hoek - Brouwersdam
- 5 Reiger
- 6 Het Usutu virus
- 8 Excursieverslag Needse Achterveld & Ruurlo
- 8 Asbestsanering een bedreiging voor onze uilen?
- 9 Tuinvogelplezier 2
- 11 Excursieverslag Twenthe
- 13 Veranderingen niet altijd goed nieuws
- 13 Pleidooi voor de torenvalk
- 14 Vogels gedurende deze periode van het jaar
- 15 Informatie vogelwerkgroep
- 16 Excursies en activiteiten

Foto cover: Alk, Brouwersdam gemaakt door Harry Dijkerman

Van de redactie

Wanneer ik dit stukje schrijf is het al een hele week heet; "de Mussen vallen dood van het dak" hoor je in de volksmond zeggen. Toch maar eens uitzoeken hoe dat zit. Vogels hebben zeker last van de warmte maar wát kunnen ze hebben en hoé regelen ze dat? Vogels hebben met hun 40-41 graden een hogere lichaamstemperatuur dan zoogdieren zoals de mens met zijn 37 graden. Zelfs fitte mensen krijgen het lastiger wanneer de temperatuur buiten boven de 35-40 graden oploopt. Als je die gedachte doortrekt naar de vogelwereld kom je op zo'n 44 graden, dan pas krijgen ze serieuze moeilijkheden. Hoe koelen vogels zich wanneer de temperatuur zo hoog op loopt? Zweetklieren hebben vogels niet, vanwege de veren. Ze gebruiken hun ademhaling, je zou het koel-hijgen kunnen noemen, zó raken ze hun overvloedige warmte kwijt. Dit kun je ook zien bij een vogel die dichtbij zit: ze ademen dan wel tien keer zo snel dan normaal.

Wij als mens, kunnen wel het een en ander doen om vogels tegen oververhitting te beschermen. In de broedtijd kunnen we zorgen voor schaduw bij de nestkasten bijvoorbeeld. En zet een waterschaal (niet te diep) neer en ververs het water dagelijks. Heerlijk om te drinken maar ook om te badderen! Door het aanplanten van bomen en struiken creëer je natuurlijk schaduw en bied je de dieren een koel plekje waar ze zich lekker terug kunnen trekken als de thermometer rood kleurt.

Ik hoop dat tegen de tijd dat jullie dit lezen de temperatuur weer genormaliseerd is. Deze informatie komt dus wat laat maar in de komende jaren zal er wat hitteperiodes betreft wel niet veel veranderen (...) dus deze tips blijven tot in lengte van dagen actueel.

Genoeg over het weer, ik ga door over wat jullie in deze IJsvogel allemaal kunnen vinden. Janneke Huismus, onze nieuwe columnist, laat weer van zich spreken over wat er aan vogelnieuws in haar omgeving te melden is. Verder zijn er verslagen gemaakt van drie verschillende excursies door drie schrijvers waarvan er één ook dichterlijke kwaliteiten bezit. Heerlijk om al die enthousiaste verhalen te lezen, of je nu wél of niet mee bent geweest. Linda de Leeuw legt uit over het Usutu- virus. Ze schrijft over het effect van het virus op de Merel en andere vogels en over de manier waarop het wordt overgebracht op vogels onderling. Rennie vertelt over het gebied waar hij is opgegroeid en hoe die plek er jaren later na diverse "verbeteringen" nu uitziet. En Anne heeft een mooi stukje geschreven over haar belevenissen met de Torenvalken bij haar in de buurt. Zo te zien staan er weer veel interessante artikelen in onze IJsvogel. Ik wens jullie veel plezier bij het lezen en natuurlijk ook in het bos, veld en duin, of waar je dan ook maar vogelt.

Ellen Somhorst

Excursie naar Kwade Hoek op Goeree-Overflakkee en de Brouwersdam.

Een heel mooie kant van het lidmaatschap van de vogelwerkgroep is de mogelijkheid om nieuwe, veraf gelegen natuurgebieden te verkennen, meestal in gezelschap van ervaren vogelaars die het terrein kennen. Op 23 febr. 2019 stond een excursie naar "Kwade Hoek" op Goeree-Overflakkee op de agenda. Ooit wel eens geweest, ik herinner me een prachtig eiland. Natuurlijk greep ik de kans aan om mee te gaan. De organisatie was in handen van Harry en Elma. Zij hadden gidsen van KNNV Voorne Putten geregeld die ons om 9.00 zouden opwachten. Daarom was het plan ons vroeg te verzamelen en om kwart voor zeven stonden 11 personen klaar. Klokslag 7 uur gingen we op weg. Het was nog donker en er lag mist over de Veluwe. Rond zonsopkomst lichtte de hemel op, van heldergrijs naar mooi blauw: dit belooft een stralende dag.

Om 8.45 bereikten we de afgesproken carpoolplaats. Daar begroetten ons de gidsen, duidelijk uit het goede hout gesneden: vier enthousiaste, vertelgrage mannen.

Wij reden achter hun busje aan, via kleine weggetjes door het dorpje Havenhoofd, richting het Nationaal Park Kwade Hoek waar we Sneeuwgorzen, IJsgorzen, Strandleeuwerik, Drieteenstrandloper en Blauwe- en Bruine Kiekendief hoopten te gaan zien.

We startten op het uitzichtpunt, alwaar zich een Goudvink vertoonde. Tijdens de eerste meters die we daarna begonnen te lopen hoorden we diverse zang: Veldleeuwerik, Rietgorzen, Frater en die van een aantal Kneutjes. De spanning steeg en de gidsen verdeelden zich over de groep. Je kreeg bijna één op één begeleiding en kon naar hartenlust vragen stellen.

Het terrein was vochtig, soms modderig en spiegelglad. We doorkruisten stromende watergangen - slenken- die in verbinding staan met de zee. Al gauw zagen we die in de verte liggen.

Foto: Elma Vonk

Welke vogels stalen in dit gebied de show: qua zang en aantal de Veldleeuwerik. Voortdurend werden we getraakteerd op hun uitbundige gejubel hoog in de lucht. Ze broeden hier ook. De nesten liggen verborgen op de grond, maar wel in het open veld, en zijn dus kwetsbaar.

de Strandleeuwerik. Wij hebben er een paar gezien, ook in een groepje. De zon scheen op hun prachtig gele kopjes, met de zwarte tekening. Overigens broeden zij hier niet.

een andere ster die de aandacht trok was de Sneeuwgorzen. Sneeuwgorzen broeden in het noorden en komen naar de kust van Nederland om te overwinteren. Als ze vliegen vallen de witte vlekken op de vleugels op en weet je gelijk dat het sneeuwgorzen zijn. Ik zag een vrouwtje, dat bruin was met zwarte strepen. De mannetjes tonen meer wit.

Sneeuwgorzen. Foto: Harry Dijkerman

talloze malen was er de bekende, maar nooit vervelende vliegshow van de mannetjes Graspiepers. Deze grappige uitslovers zijn onvermoeibaar als het op balsen aankomt.

Een groep Kneuen vloog langs ons heen. Ook spectaculair. Er werd een Oeverpieper ontdekt, bedrijvig bezig langs een waterstroom. Ook liepen daar twee Drieteenstrandlopers.

Na circa twee uur liepen we langs de zee langzaam terug in de richting van de auto's. Er liet zich, ver aan

Strandleeuwerik. Foto: Birdimage

Gedeelte van de groep. Foto: Elma Vonk

de horizon, een Blauwe kiekendief zien, een vrouwtje. Dit ging zo snel dat niet iedereen dit kon opmerken. Iemand ontwaarde een Bonte Kraai, dat is bijzonder! Maar helaas, die bleek bij nader inzien toch een Zwarte Kraai te zijn. Mogelijk een mutant met een afwijkend verenpak. Levende natuur gedraagt zich niet altijd volgens het boekje.

Rond het middaguur waren we terug bij de auto's en hielden we lunch. Intussen liet een Heggenmus in het topje van een boom zijn mooie zang horen. We zaten heerlijk in de zon en maakten geen haast. Na de lunch op de parkeerplaats vertrokken we om 12.30 met als doel de Brouwersdam, in de hoop zeevogels te spotten. Onderweg stopten we voor een groep Witte Kwikstaarten, achter op het land. Er was discussie of het misschien Rouwkwikstaarten betrof. Die hebben een zwarte rug... maar deze niet, dus toch... Witte Kwikstaarten.

Op de Brouwersdam reden we vaak langzaam, rechts van de rijbanen, zodat we veelvuldig konden stoppen. Onze actie werd beloond. Mannetje en vrouwtje Roodkeelduiker, Zaagbek, Brilduiker, Eidereend. De meeste vogels ver weg, het beste met de scoop te zien.

Op een gegeven moment werd niet ver van de oever een Zeekoet gespot. Altijd mooi om te zien, maar wel klein. De snavel was eerst niet zo goed te zien, maar toen ineens wel. Die was erg hoog en stomp, met een witte verticale lijn, dus.... een Alk !

Alk voor de Brouwersdam - Foto: Harry Dijkerman

In de verte lagen zehonden te luieren op de zandplaat. (de gewone zehond) Intussen konden we in de dobberende groepjes vogels een Zwarte Zee-eend ontdekken. En een paar Kuifduikers. Verderop, bij de spilsuis, hield zich een Grijs Zehond op. Het water uit het Grevelingen-meer kolkte daar naar binnen en dat vond hij (of zij) kennelijk een goede plek om te vissen. Langs de randen van het water scharrelde een Paarse Strandloper en keerde een Steenloper de steentjes om. Op de terugtocht gingen we nog even het haventje van Stellendam in. Achter de dijk bevonden zich in de verte naar schatting 250 Kluten. In de haven zelf zagen we Wulp, Scholekster en Krakeend. Het werd tijd om de terugreis te aanvaarden, we waren rond 17.30 terug bij de Landbouwschool. Nationaal Park Kwade Hoek bezoeken vraagt vanuit Deventer heel wat kilometers autorijden, maar je wordt dan wel beloond met een érg mooie tocht met veel interessante waarnemingen. Prima initiatief van Harry en Elma !

Rik Bartels

Strand Kwade Hoek. Foto Harry Dijkerman

Reiger

Vanmiddag zag ik een reiger,
 baden in een boerensloot.
 Ik zag hoe hij behendig,
 het water over kop en vleugels goot.
 Zijn pak veren hield hij echter aan.
 het was blijkbaar nog te koud voor bloot..

© maart 2010, Marieke Dekkers

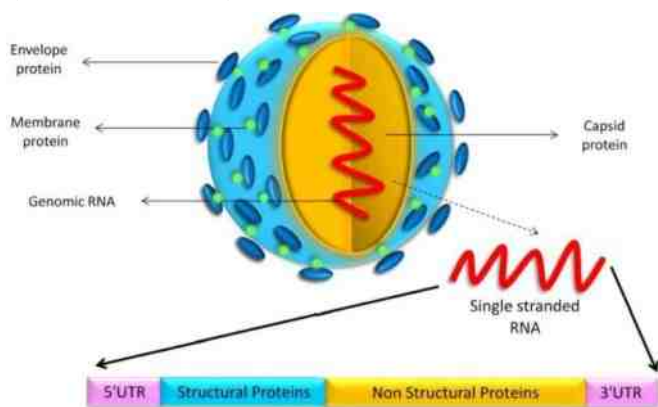
Het Usutuvirus

Vliegend Virus. Linde de Leeuw, tweedejaars student Toegepaste Biologie

“Voor het derde jaar merelsterfte door usutuvirus” luidde het bericht afgelopen zomer 2018. Onderzoek had aangetoond dat er namelijk wéér sprake was van sterfte onder merels door het usutuvirus. Van de 20 gevonden dode merels was in 19 merels het virus aangetoond (Dutch Wildlife Health Center, 2018). De vogels komen uit verschillende plekken in Nederland en zodoende blijkt dat het virus zich verder heeft verspreid door het land ten opzichte van 2016 en 2017. In 2016 en 2017 stond de merel met de telling op de 3e plaats, in 2018 op de 5e plaats. In 2018 waren er ongeveer 30.000 minder merels dan in 2017 (De Nationale Tuinvogeltelling, z.d.). Ook lieten gegevens van SOVON zien dat er 15% minder merels zijn waargenomen in 2018 ten opzichte van 2017 (Van Zoelen, 2019). Eind januari vindt de Nationale Tuinvogeltelling plaats, wat zal de staat van de actuele merelpopulatie zal uitwijzen. Wat de vooruitzichten voor dit jaar zullen zijn, is dus nog de vraag.

Het usutuvirus

Het usutuvirus is een virus dat behoort tot de Flaviviridae, oftewel de familie van de Flavivirussen. Een virus uit dezelfde familie dat wat bekender is, is het gelekoortsvirus, dat ook door muggen wordt verspreid (Kuno et al, 1998).

Afbeelding 1: Bouw van het usutuvirus

Het usutuvirus, weergegeven in afbeelding 1, gebruikt de steekmug, vooral van het geslacht *Culex pipiens*, als vector (transporteur) om vervolgens zijn gastheer te bereiken. Het virus was voor het eerst gedetecteerd in Zuid-Afrika in 1959 en is waarschijnlijk door trekvogels vanuit Afrika verspreid naar Europa (Vazqu ez et al., 2011). Het virus is vernoemd naar de Usuturivier in Swaziland (Nikolay, Diallo, Boye & Sall, 2011). Onder de gastheer van het virus vallen voornamelijk vogels, waarvan de merel het meest vatbaar is. Vandaar dat het ook wel de “merelziekte” wordt genoemd. De vraag is dan ook: welke verschijnselen treden er op bij deze ziekte en wat voor effecten heeft het virus op

zijn gastheer?

Vogelverschijnselen

Het usutuvirus bereikt zijn gastheer doordat een besmette mug een dier steekt en het virus in de bloedbaan van dit dier terecht komt. De voornaamste gastheer (ook wel het reservoir genoemd), van het virus is een vogel. Sommige vogelsoorten zijn vatbaarder voor het virus dan andere. De vogelsoorten die het meest vatbaar zijn, zijn : merels, (gehouden) laplanduil, huismussen en boerenzwaluwen (Nikolay, Diallo, Boye & Sall, 2011). De reden waarom deze soorten vatbaarder zijn, is nog onbekend. Er kunnen ook vogels zijn die drager zijn van het virus, maar geen ziekteverschijnselen vertonen. Deze vogels kunnen vervolgens bijdragen aan een verdere verspreiding van het virus (Nijland, 2012). Als een besmette vogel wordt gestoken door een nog niet besmette mug, kan de mug zelf worden besmet en het virus weer verder worden verspreid, zie ook afbeelding 3. De verschijnselen die optreden bij een besmette vogel hangen af van de vatbaarheid van het dier, waar het dier is gestoken en in welk deel van het lichaam het virus terecht komt en zich repliceert (vermenigvuldigt). Algemene symptomen bij vogels kunnen zijn: koorts, neurologische aandoeningen, huiduitslag, vermagering en het hebben van een slecht verenkleed (FACTSHEET USUTU VIRUS, z.d) (Research Occupational Health Program, z.d.). Wat betreft de symptomen van besmette merels is er vaak sprake van sloomheid en hangende vleugels of een hangende kop door spierzwakte (Universiteit Utrecht, 2017). Eveneens zitten de veren van de merels dan vaak rommelig, zitten ze ineengedoken en zijn ze apathisch en hierdoor tot vrij dichtbij te benaderen (Dierenambulance Groningen, 2018) (Reusken et al., 2014), zoals is weergegeven in afbeelding 2.

Afbeelding 2: Merel met usutuvirus, foto: Sandra Advokaat

Het virus kan dus zelfs zenuwen aantasten en ook het hart beschadigen (Universitair Diergeneeskundig Centrum Utrecht, z.d.). Het hiervoor benoemde, in combinatie met verzwakking van de spieren kan er

voor zorgen dat de ademhaling wordt belemmerd. Om deze reden "happen" de vogels vaak ook naar adem (Universitair Diergeneeskundig Centrum Utrecht, z.d.). Tevens kunnen de hersenen en kan het evenwichtsorgaan van vogels worden aangetast. Er zijn weinig merels die met het dragen van de ziekte na een paar dagen nog leven (SOVON, 2017).

Incidentele gastheren

Er zijn dus diverse symptomen die kunnen worden waargenomen bij besmette vogels. De muggen die vector zijn van het virus, steken natuurlijk niet alleen vogels, maar ook andere dieren. Soms kan het dan zijn dat het virus niet bij een vogel terecht komt, maar bij een ander dier. In dat geval wordt deze gastheer de incidentele gastheer genoemd, zie ook afbeelding 3. Andere incidentele gastheren kunnen bijvoorbeeld paarden en knaagdieren zijn (Ashraf et al., 2015). Vleermuizen schijnen van nature een reservoir te zijn voor Flavivirussen en kunnen mogelijk bijdragen aan de verspreiding ervan. Uit onderzoek is gebleken dat in Duitsland dwergvleermuizen en het usutuvirus overlap hebben in het gebied waarin ze voorkomen en dus kan het zijn dat er een interactie heeft plaatsgevonden (Cadar et al., 2014). Uit onderzoek is gelukkig gebleken dat het usutuvirus niet gevaarlijk is voor honden en katten (SOVON, 2017), dus mocht een huisdier in contact zijn gekomen met een dode of zieke merel (of andere vogel) die besmet is met usutu, hoef je je dus geen zorgen te maken!

virus in hun bloed hadden. Het opvallende is dat geen van deze mensen heeft ziekteverschijnselen onderhouden (Bol, 2016). Er is wel een aantal ernstige gevallen bekend van besmetting bij mensen, voor zover bekend in Europa heeft het bij vijf mensen tot hersenvliesontsteking geleid. Dit was echter wel bij patiënten met een verzwakt immuunsysteem. Het hangt dus wel af van de persoonlijke fitheid en de omstandigheden in hoeverre men effecten van het virus ondervindt. Over het algemeen is de kans klein dat je ziek wordt, maar het kan wel en daarom is het usutuvirus dus toch enigszins een bedreiging voor de mens (Simonin et al., 2018).

Een gezonde merel. Foto: Harry Dijkerman

Een dode merel in de tuin en wat dan?

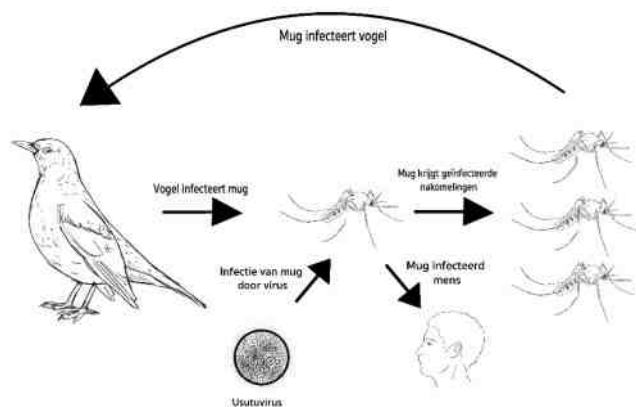
Zoals eerder benoemd verschillen de symptomen heel erg per vogel, waardoor er niet één duidelijk ziektebeeld is waaruit men kan concluderen dat het om het usutuvirus gaat (Universiteit Utrecht, 2012). Er is nog geen vaccinatie, alleen de symptomen kunnen bestreden worden (Universiteit Utrecht, 2017). De hoop is dat op den duur merels en andere vogels immuniteit zullen ontwikkelen voor het virus (Vogelbescherming Nederland, 2016).

Mocht je een dode merel tegenkomen, dan is het belangrijk om recent gestorven vogels te melden via <https://www.dwhc.nl/meldingsformulier/> en vogels die al wat langer dood zijn via www.sovon.nl/dodevogels. Deze twee organisaties werken onderling ook samen om een beter beeld te krijgen over de algehele merelsterfte. Als je een dode merel vindt, kan je deze het beste begraven of in een plastic zak te doen en weg te gooien. Het is dan wel van belang om wegwerphandschoenen te dragen (SOVON, 2017). Blijf waakzaam en daarmee behulpzaam.

Wil je meer weten over het usutuvirus? Kijk dan op de website van IVN- Deventer voor het overzichtsartikel: het usutuvirus in vogelvlucht.

Afbeelding 1 van <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4306835/> Afbeelding 2 van <https://www.dwhc.nl/eerste-merel-cijfers-2018/>

Mike Hirschler

Afbeelding 3: Cyclus van de verspreiding van het usutuvirus met mens als incidentele gastheer, illustratie Nouk Geelen

Mensen kunnen ook besmet raken met het virus, maar dit brengt meestal geen ziekteverschijnselen met zich mee. In de gevallen dat er wel ziekteverschijnselen ontstaan, zijn dit vaak koortsverschijnselen. Uit een onderzoek in Oostenrijk is wel gebleken dat bij bloeddonaties van mensen het usutuvirus meerdere malen in het bloed is aangetoond. Hiermee lijkt het toch vaker voor te komen dan men van tevoren had gedacht (University of Veterinary Medicine Vienna, 2017). Er is daarentegen maar van vijf mensen bekend dat ze daadwerkelijk ook antistoffen tegen het

Excursie naar het Needse Achterveld en Ruurlo

Verslag van de excursie naar het Needse Achterveld en Ruurlo, Koningsdag 2019.

Met vier auto's vertrekken we vanuit Deventer richting het Needse Achterveld via een mooie route binnendoor. Daar staat Jan Gerritsen ons op te wachten. Na een verhaal over de achtergrond van dit gebied trekken we het veld in. Drie "wilde" paarden komen ons tegemoet. Kenmerkend voor deze plek is het afgegraven land waar de natuur nu weer zijn gang kan gaan. Zichtbaar zijn de plas - dras gebieden waar we o.a. Kieviten (met jongen) en Tureluurs zagen. In het bosgedeelte is duidelijk te zien dat het voor de houtproductie is aangelegd. Bomenrijen en walletjes wisselen elkaar af. De vogels laten zich horen ondanks de regen die vandaag meer aanwezig is dan wij hoopten.... Het is een zeer afwisselend gebied met ondermeer een plek waar de jeneverbes voorkomt en waar het landschap soms heuvelachtig is en dan weer vlak. Door de telescoop hebben we de Gekraagde Roodstaart, Geelgors en Tureluur mooi kunnen zien. De Zwarte Specht gunt ons een perfect uitzicht als hij langs komt vliegen bij een van de afgravingen. Na het Needse Achterveld rijden we naar Ruurlo waar we welkom zijn bij Jan en Truus voor de lunch. Truus heeft lekkere soep voor ons gemaakt. Even "drogen" is wel heel fijn! Dan krijgen we een rondleiding van Jan over hun erf en daarbij uitleg over de onderneming Vier Winden (waar sjamanistische activiteiten georganiseerd worden). Vervolgens maken we vanaf zijn huis een mooie wandeling waarbij we op veel plekken informatie krijgen over de geschiedenis ervan. Het landschap is zeer afwisselend. We lopen langs weilanden en door bossen. Volgens Jan zijn er nog meer interessante wandelingen te maken, dus wellicht plannen we nog een keer een excursie naar Ruurlo en omgeving, maar dan wel met ietsjes minder regen! Op de terugweg zijn we nog even over het terrein van museumkasteel More gelopen. Het was - ondanks alle regen- een mooie excursie. Bedankt Jan en Truus, voor de hartelijke ontvangst!

Saskia Reinders

Geelgors. Foto: Jan Gerritsen

Asbestsanering een bedreiging voor onze uilen? Uilenwerkgroepen helpen!

Nu de overheid de druk op het saneren van asbestdaken opvoert, ontstaat er een probleem voor veel vogels en in het bijzonder voor de Kerkuil en de Steenuil. In 2024 moeten alle asbestdaken zijn verwijderd. Veel schuren en gebouwen zullen verdwijnen of worden voorzien van nieuwe daken die meestal niet meer toegankelijk zijn voor vogels. De Kerkuil en Steenuil broeden niet alleen vaak in dit soort schuren, maar gebruiken deze ook als roestplaats overdag en veel van hun prooidieren leven in en rond de schuurtjes. De verandering van hun habitat zal veel vogels dwingen om op zoek te gaan naar een nieuw onderkomen. Voor uilen is dat niet altijd makkelijk, veel schuren en woningen zijn steeds moeilijker toegankelijk en oude bomen met geschikte holtes zijn er ook steeds minder.

Wet Natuurbescherming

Volgens de wet natuurbescherming hebben wij mensen een zorgplicht. Dat betekent dat u bij afbreken of verbouwen verplicht bent een andere oplossing te zoeken voor beschermde dieren die in uw schuur leven. De Vogelwerkgroep is er niet om een vermanend vingertje op te steken, maar om u en de vogels te helpen.

Uilenwerkgroep helpt.

Daarom steken we als Uilenwerkgroep graag de handen uit de mouwen. We verplaatsen bestaande nestkasten bij verbouwingen of plaatsen nieuwe kasten in de omgeving. We geven advies over de woonomgeving, want erven worden steeds netter, bomen en struwelen maar vooral de zo belangrijke rommelhoekjes, verdwijnen. Nestkasten die wij plaatsen blijven we monitoren in de toekomst.

We willen dan ook graag tijdig in contact komen met de mensen die voornemens zijn hun schuren of daken te renoveren of te verwijderen. Wij kunnen voor u bekijken of er tekenen van uilen zijn en een alternatief bieden in de vorm van een nestkast. Hiervoor kun u vrijblijvend contact opnemen met:

Vogelwerkgroep IJsselstreek voor Deventer eo: *Anne Buijtenhek*

uilen@vwg-deijsselstreek.nl

Vogelwerkgroep Bathmen eo: *Ellen Meijer*

meijerellen@telfortglasvezel.nl

Anne Buijtenhek

Tuinvogelplezier 2

Veren-verwarring 1, Genderverschil.

Beste IJsvogellezers en -lezeressen, via deze septembercolumn vlieg ik weer bij jullie binnen.

De meeste jongen zijn inmiddels zelfstandig en amper meer van hun ouders te onderscheiden. Bij mijn tuinvogels zijn nu alleen nog de jonge Spreeuwen met hun plukken beige veren, van pa en ma te onderscheiden.

Spreeuw sub-adult

Vervolgens zijn de volwassen vogels, na het grootbrengen van hun jongen, gaan ruien en mogelijk nu nog ruiend. Kortom vanaf mei tot nu was het in mijn tuin erg afwisselend qua uiterlijke stadia van mijn tuingasten.

En dan heb ik het nog niet eens over dat natte verenpak na een regenbui, of juist een wijd gespreid verenpak ter afkoeling, dat je bij de herkenning weer op het verkeerde been kan zetten. Of een kleurenafwijking zoals leucisme: enkele tot veel anderskleurige veren op plekken waar het niet hoort, maar zonder de rode ogen van een albino.

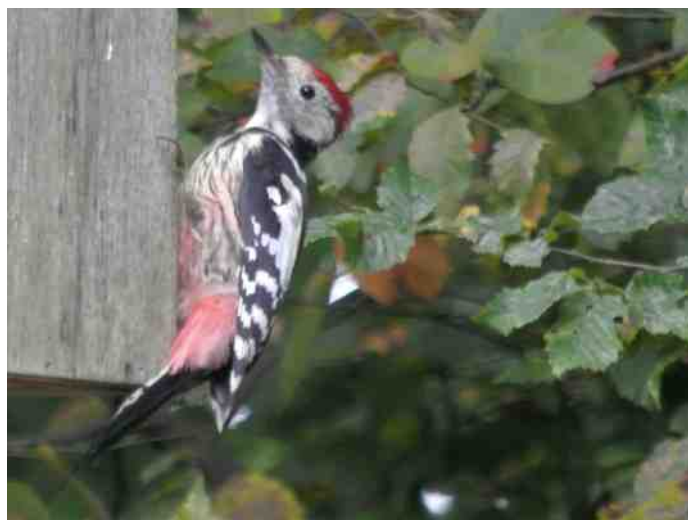

Huisemus vrouw met leucisme

IK HEB DE MIBO GEZIEN!

Dat uiterlijk is belangrijk voor de herkenning van vogelsoorten, maar het is best lastig meteen te zien met welke soort je te maken hebt. Die vogels zijn vaak vliegensvlug in en uit je zicht. Alle details zien, laat staan onthouden, lukt meestal niet. Een serie foto's maken kan echt helpen.

Zo kwam ik er bij het bestuderen van mijn foto's pas achter dat ik niet de Grote Bonte Specht gezien had in de tuin - ruiend, jong en/of nat - maar de tamelijk zeldzame Middelste Bonte Specht. Die kennis had ik voor mijn tellijst niet willen missen. Bovendien bleek in Vroege Vogels dat ik dus tot het elitegezelschap hoor dat mag zeggen dat ie de MiBo gezien heeft, hoe gaaf is dat!

Middelste bonte specht vrouw

Mijn foto's zijn dan ook vaak niet ansichtkaart-waardig maar wel van belang voor determinatie en bijvoorbeeld als bewijs op de site Waarneming.nl

UITERLIJK MAN EN VROUW

Bij de herkenning kan ook het geslacht (gender) een rol spelen. Daarnaast is het ook leuk te weten of je van een soort zowel man en vrouw gezien hebt en of je dus mag hopen volgend voorjaar de jonkies te kunnen gaan spotten.

Natuurlijk verschillen man en vrouw meestal van elkaar, maar dat is van een afstandje niet altijd zichtbaar. Zo zul je bij de Ringmus in het uiterlijk geen verschil zien (gender-identiek uiterlijk), maar is het verschil bij de Huisemus wel heel duidelijk. En als er verschil is, zal in het algemeen het mannetje wat kleurrijker zijn dan het vrouwtje.

Een gender-identiek uiterlijk hebben de Ringmus, de Heggenmus (is dus geen echte mus, bekijk dat spitse snaveltje maar), Roodborst, Fitis en Tjiftjaf. Evenals de Boomkruiper, lijstersoorten, Spreeuw, Houtduif, Turkse Tortel, Ekster, Gaai en Zwarte Kraai. En tot slot de meeste mezen; de Pimpelmees, Staartmees en Glanskop en Matkop. Met als uitzondering de Koolmees.

Mijnheer Koolmees is wat feller gekleurd en zijn zwarte buikstreep of sjaal is breed. Mevrouw is valer met

Koolmees man

Koolmees vrouw

een smalle sjaal. Maar er zijn veel twijfelgevalletjes.

Heel duidelijke gender-verschillen zie je bij wat Zangvogels; zo is mevrouw Zwartkop bruinig en heeft ze géén zwarte kop, maar een roestbruine. Lekker ver-

Zwartkop vrouw

warrend als zij single is! Alleen manlief is grijzig en heeft die markante zwarte kop. Zo'n kleurenverschil zie je ook bij de Vliegenvangers.

Duidelijke genderverschillen zie je bij de Huismus, Merel en de meeste vinkensoorten: Vink, Appelvink, Keep, Sijs en ietsje minder duidelijk bij de Groenling. Man Groenling lijkt nog het meest op een gele kanarie, vrouw Groenling is meer bruinig en valt qua kleur soms niet op tussen de Mussen. En dan zul je altijd

Groenlingen man + vrouw

beleven, dat je een Groenling ziet, waarvan het toch twijfelachtig is, wat het geslacht is.

Duidelijk aanwezig, maar soms slecht waarneembaar, zijn de uiterlijke genderverschillen bij de spechten en de Boomklever. Zo heeft man Boomklever een roestbruine vlek onder de vleugel en is ook zijn broek meer roestbruin gevlekt. Maar ja, die vlekken zitten verstopt onder de staart en de vleugels. Dus als je geen vlek ziet, wil dat niet zeggen dat die er niet is.

Boomklever man

VOGELVRIENDELIJKE HERFST

Denk deze herfst ook nog even aan de vogelgastvrijheid van uw tuin:

- Vogelvriendelijk tuinieren: Laat uw tuin overwinteren met zaaddozen en blad op de grond, ofwel: laat de boel de boel. Het nut van de zaaddozen spreekt voor zich. Het blad kan gebruikt worden als warmtedeken in schuilplaatsen, maar ertussen schuilen ook veel kevertjes, insecten en ander klein lekkers.

- Voeren: Als u dit leest vreten de vogels zichzelf goed vol met energierijke producten om na de rui weer aan te sterken, zich eventueel klaar te maken voor de trek of gewoon voor een winter met kou en voedselschaarste. De meelwormen in het vogelvoer zullen dus minder aftrek vinden, waar de vette voederproducten, noten en zaden (bijv. zonnebloempitten) meer in trek zullen zijn.

- Nestkasten: De verlaten nestkasten in de herfst schoonmaken is prima, maar hang ze wel terug. De nestkasten dienen bij nat weer en kou, vaak als schuilplaats. Er zijn zelfs vogels die expres in het najaar zo'n lege kast nog voorzien van veertjes en herfstblad dat bij kou als isolatiemateriaal dient.

Ik wens jullie de komende maanden veel tuinvogelplezier,

Janneke Huismus

Excursie Twente 25-5-2019

Een menu met vier gangen: dagexcursie naar het Dal van de Mosbeek, het Springendal, de Otfers-hagen & de Bergvennen.

*Een Tuinfluiter in het Dal van de Mosbeek
Zong mooier dan hij van de buitenkant leek.
Zelfs 'uitgescholden' voor Braamsluiper en Zwartkop
Gaf hij zijn uitbundig lentelied niet op
Totdat men tot de juiste determinatie in staat bleek.*

Op 25 mei togen we met een groep van veertien naar noordoostelijk Twente - voor sommigen een excursie naar de plek waar ze als kind waren opgegroeid. Ada en Mieke hadden een mooi menu van vier gangen uitgestippeld langs drie Natura 2000- en een weidevogelgebied, al waarschuwden zij ons dat er wellicht meer te horen dan te zien zou zijn, en we vooral moesten genieten van het mooie landschap. Dat hebben we zeker gedaan, maar met een daglijst van 66 soorten hoefden we over een gebrek aan waarnemingen ook niet te klagen (zelfs al misten wij de Monniksgier, die westelijk van ons over de Sallandse Heuvelrug richting de Veluwe vloog) .

De amuse van deze dag werd geserveerd bij de Watermolen Bels nabij Mander: een wandeling door het Dal van de Mosbeek waar in twee ijsstijden een slecht doorlatende ondergrond van keileem onder het dekzand is afgezet. De bronnen van grondwater die hierdoor ontstaan voeden de Hazelbekke, de Springendalsebeek en de Mosbeek.

Dal van de Mosbeek

Onze wandeling voerde ons rond een akker via de Molen van Frans weer terug naar de parkeerplaats. Zoals ons al was beloofd zongen de vogels ons uitbundig toe. Nu de bomen en struiken dicht begroeid zijn, en door het gebladerte het niet altijd makkelijk was om de vogels in zicht te krijgen, namen we de tijd om eens goed te luisteren of we de vogels ook op gehoor konden identificeren. De Koekoek was vanzelfsprekend, maar andere soorten leidden tot discussies:

'Een Braamsluiper: kort gezien, maar was dat nou ook zijn zang? Nee, daarvoor was deze te snel en melodius. Een koppeltje Zwartkop liet zich ook zien, en (keihard!) horen, maar dat was het ook niet! We werden het eens over Tuinfluiter; de schuwe vogel liet zich niet zien, maar antwoordde wel toen we een zangvoorbeeld van een mobieltje naluisterden.'

Ook Fluitier werd zo op het gehoor gedetermineerd. Bij de parkeerplaats van Molen van Bels werden we nog getraakteerd op een koppeltje Bonte Vliegenvangers die in- en uit een nestkast vlogen, en toen gingen we door naar de tweede pitstop voor het voorgerecht: Landgoed Springendal bij Ootmarsum.

Rond 1920 werd Springendal aangekocht door de Enschedese textielbaron Jannink. Dit stukje Twente bij Ootmarsum heeft als bijnaam 'De tuin van Nederland'. Door bomen omzoomde essen (door bemesting steeds hoger geworden middeleeuwse bolakkers), schitterende boerderijen en een drietal door bronnen gevoede vijvers die op hun beurt de Springendalsebeek voeden, maken ook dit Natura 2000

De groep

een gevarieerd gebied. Men zet nu in op natuurherstel door bomenkap en het verontdiepen van beken, zodat het gebied vochtiger wordt en er meer ruimte komt voor heide en jeneverbesstruwelen. Bij aanvang van de wandeling werden wij luidkeels verwelkomd door een Gekraagde Roodstaart, die ons aan het einde van de wandeling ook weer zou uitzwaaien. Ook kregen we goed zicht op een Boompieper, die met regelmaat recht omhoog vloog van zijn uitkijkpunt in een hoge boom, om dan als een parachuutje weer naar beneden te zakken. Ook de Geelgors liet zich flink horen en zien.

Springendal

Voort gingen wij naar het hoofdgerecht: de observatiehut bij Ottershagen, een weidevogelgebied waar het afgelopen jaar veel is gedaan aan gebiedsverbetering. Net aangekomen werden wij getrakteerd op een Duits fietsclubje bestaande uit 25 mannetjes die met een gettoblaster en de fietstassen vol met bier het meegekomen vrouwtje probeerden te imponeren. Het doel van deze groep was duidelijk niet alles wat groeit en bloeit en ons altijd weer mateloos boeit in stilte te waarderen en dus was observatie op gehoor even niet meer mogelijk. Polyvalent als wij zijn werd naadloos overgeschakeld naar observatie op zicht. Grutto, Tureluur, Wulp en Scholekster laten zich zo gelukkig ook makkelijk determineren, en ook de Bergeend, Slobeend, Krakeend en Zomertaling lenen zich daar uitstekend voor. Voor de waarneming van Tapuit-op-paal-ver-in-het-veld bleken de telescopen niet voor niets de hele dag meegesjouwd. Gele Kwikstaart werd ook toegevoegd aan de daglijst, en toen was het alweer tijd voor het toetje: De Bergvennen ten oosten van Lattrop aan de Duitse grens. Dit heidegebied ligt op dekzandruggen met daarin een aantal grote vennen. De kwaliteit en hoogte van het water wordt kunstmatig op orde gehouden. We hadden vooraf bedacht dat we hier Roodborsttapuit mochten verwachten, en werden daarin niet teleurgesteld. Ook Grasmus, Groenpootruiter en Grauwe Vliegenvanger gaven acte de présence.

Verzadigd door deze voeding van onze geest besloten wij rond een uur of vier de terugtocht weer te aanvaarden. Het smaakte zeker naar meer, en het is te overwegen om hier eens in een vroege herfstperiode naar terug te keren.

Stefan van der Swaluw

Molen Frans

Veranderingen niet altijd goed nieuws

Wie kent niet de streken waar je bent opgegroeid, als kind hebt rond gezworven. Nostalgie? Met bloedend hart naar de grote veranderingen kijken. Dieren die verdwijnen, de heide waar je eieren zocht omgeploegd naar grasland. Droog gelegd, afgebrand of bouwgrond geworden.

De mens moet en wil nu eenmaal dingen veranderen. Maar soms pakken deze veranderingen verkeerd uit. Wij zien dat dus nu dagelijks in de natuur om ons heen. En het gaat maar door tot er opeens een leider opstaat met een ander inzicht. Die ook eens vanuit zijn jeugd herinneringen en het verstand om een ommekeer aan te durven. Die inziet dat wat de mens heeft vernield weer hersteld moet worden. Ongeacht de kosten.

Zo ook het gebied waar ik ben opgegroeid. Het natuurgebied "de linde". Beter bekend als de Lende. Waar we als klein jongen gingen zwemmen, vissen en schaatsen in de knotwilgen uilen liet schrikken. (ach je was jong) Waar je echt de fazanten, kemphanen, grutto's en kievieten weg moest jagen als je weer eens via het zandpad over de heide naar huis fietste. De Linde moest recht gemaakt worden, er lagen te veel kronkels in voor de moderne plezier vaart. Dus de schep erin. Toerisme was de toekomst. Fatale gevolgen niet in willen zien. Met oogkleppen op gewoon gaan met die banana. Er moest geld in het laadje komen.

Lindevallei nabij De Blesse

Toen ik 15 jaar geleden na een lange tijd afwezig te zijn geweest weer eens in dit gebied liep was alles weg. Mooie jeugd herinneringen meer niet. Geen fazanten, geen kemphanen, geen grutto's. Zandpaden waren verharde fietspaden geworden. Jammer, heel jammer. En toen plots 10 jaar geleden werd besloten dit gebied weer na de oude Linde staat terug te brengen. Grootste plannen werden gemaakt door het Fryske Gea, gemeente en staatsbosbeheer. De rechte lijn die de Linde nu volgde moest weer veranderen hij moest weer meanderen. Lekker veel kromme stukken in oude ere weer terug gebracht. Knotwilgen langs de route. Landbouwgrond aangekocht en weer tot natte gebieden maken. Een herstel dat jaren kon duren. Zal de natuur zich weer gaan herstellen? Ik kan eindeloos doorgaan over dit pracht gebied.

Tussen Wolvega en De Blesse, de Linde

Hoe de natuur zich inderdaad weer gedeeltelijk heeft hersteld. Door de natte gebieden komen veel vogel soorten weer voor. Planten komen terug. Hebben daar toch jaren in de grond verstopt tot het moment om weer tevoorschijn te komen. Agrarisch gezien werd met de boeren afspraken gemaakt. De fietspaden lopen nu verder van de rivier af. Stille gebieden vast gelegd. En nu 10 jaar later een pracht van een uitkijkhut die de vele tientallen soorten watervogels laat bewonderen op afstand. Een gebied waar mijn hart weer blij van wordt. Een gebied dat heeft geleden, en terug gevochten tot oude glorie tijden. Of toch niet? Nee de vele soorten die verdwenen zijn zullen misschien wel nooit meer terug komen. We kennen allemaal de rode lijsten. Is er hoop?. Ik hoop het van wel, want als ik door de linde vallei loop wordt ik toch weer een beetje kwajongen.

Foto's van wikipedia.

Rennie Veldhuizen

Pleidooi voor de Torenvalk

Normaal gesproken houd ik mij vooral bezig met het ringen van zangvogels en uilen, en niet met andere (roof)vogels, maar ik wil hierbij even jullie aandacht vragen voor de Torenvalk.

Ik heb altijd een warm hart gehad voor dit kleine roofvogeltje, wellicht door het kenmerkende bidden in de lucht wat ik vroeger vaak zag. In 2017 zag ik over het aan ons erf grenzende akkerveld Torenvalken vliegen. Sinds ik in onze tuin in januari 2018 een torenvalkkast heb laten plaatsen door Wim Visser en Klaas Spijker ben ik helemaal verkocht. Hij stond er nog geen week en er was direct interesse door een koppel Torenvalken. Van het één kwam het ander... J, en in de lente was er een broedsel. Nu hangt de kast op 5 à 6 meter hoogte dus wat er zich over de rand van de kast allemaal afspeelde was niet te zien, maar het was duidelijk dat er 'wat' gaande was, gezien alle muizen die gebracht werden door de man - en later door de vrouw- en verorberd werden. De af en toe verstorende, nieuwsgierige ooievaars hadden geen invloed op het broedsel en na diverse weken werd duidelijk waarom er zo'n tumult was. Na 1 kopje over de rand kwamen er steeds meer kopjes naar buiten kijken met uiteindelijk een totaal van 6 jongen! Jullie

Torenvalken in kast. Foto Facebook

kunnen mijn enthousiasme wel begrijpen, ik was zo blij als een kind. Een net geplaatste kast die direct in gebruik genomen werd én waarin ook nog zoveel jongen waren grootgebracht, geweldig!

Waarom aandacht voor de Torenvalk hoor ik jullie denken, dat is toch een algemene (broed-)vogel? Dat klopt, of nou ja, dat was het, het aantal broedsels loopt sinds 1973 hard achteruit met een afname van minstens 75% en nóg meer op zandgronden, zoals we in Salland hebben (Vogelatlas).

De Torenvalk heeft er een flinke uitdaging aan om een broedsel groot te brengen. Met 3000-6000 broedparen is de soort sinds 2017 op de Rode lijst terecht gekomen en geclassificeerd met de status 'kwetsbaar'. Naast de afname van voedsel door de industrialisatie van de landbouw en een verhoogd predatierisico vanwege de toename van buizerd en havik, is er ook de afname van nestgelegenheid (Vogelatlas).

De Torenvalk broedt in het hele land, met een voorkeur voor open landschappen, soms ook in bebouwd gebied. Het broeden in bosranden- enkele tientallen jaren geleden nog heel gewoon- komt vrijwel niet meer voor (Sovon). Torenvalken maken geen nest. Ze gebruiken óf een oud (kraaien)nest óf graven een kuiltje voor de eieren in nestkasten. De afname van Zwarte Kraai en Ekster op het platteland deed het aanbod van nestgelegenheid instorten (Vogelatlas). Ze broeden in Nederland veruit het meest in speciale nestkasten, wat duidelijk voordelen heeft. Predatie is er minder en verliezen door weersinvloeden ook (Werkgroep Roofvogels Nederland).

Het plaatsen van een nestkast kan dus een significant verschil maken voor deze prachtige roofvogel. Misschien wel het verschil tussen 'kwetsbare' soort nu, of 'bedreigde' soort over enkele jaren. Oftewel, heb je zelf een geschikte locatie of ken je er één, benader de donderdagploeg voor het plaatsen van een kast en laat die Torenvalken maar komen. Succes!

Anne Buijtenhek

Vogel gedurende deze periode van het jaar

Kramsvogel.

Oktober is de maand om Kramsvogels te zien. De vogels, familie van onze Merel, trekken dan massaal ons land binnen. Ze komen uit Noord- en Oost-Europa, hun belangrijkste broedgebieden. Een handvol broedt in ons eigen land. Een deel van de Kramsvogels die in oktober arriveren, trekt verder door naar het zuiden, een deel overwintert bij ons. De Kramsvogels zijn lekker vocaal; je ontdekt ze dan ook vooral door hun kenmerkende tjak tjak tjak. Vooral in de duinen zijn ze te horen; zoals veel vogels trekken ook Kramsvogels langs de kustlijn. Net als alle lijsterachtigen houden ook de Kramsvogels van bessen. Daarom verspreiden veel struiken die in de duinen groeien – langs de trekroute van Kramsvogels- hun zaden via bessen. De vogel eet de bes met zaad op en poept het zaad vaak kilometers verderop weer uit. Groot voordeel: de kiemkracht van het zaad wordt door de darmassage vaak beter. "Slimme" struiken zijn onder meer duindoorn, sleedoorn, vlier en kardinaalsmuts. Kramsvogels zijn in de vlucht goed te herkennen aan hun grijze stuit en witte ondervleugels. De rug is bruinig, de kop grijs. Als ze stil zitten, laten ze de vleugels vaak een beetje afhangen; niet veel vogels doen dat. En o ja, de grootte? Een heel klein beetje kleiner dan onze Merel.

Kramsvogel. Foto: Harry Dijkerman

Informatie vogelwerkgroep "De IJsselstreek"

Vogelwerkgroep "De IJsselstreek" is een actieve vrijwilligersorganisatie, die zich sinds 1967 bezig houdt met de bescherming van vogels in het IJsselgebied tussen Wijhe en Zutphen.

De activiteiten van de werkgroep bestaan onder meer uit cursussen, nestkast onderhoud, inventarisaties en tellingen van soorten en speciale gebiedsinventarisaties.

Maandelijks vindt een ledenbijeenkomst plaats in de Ulebelt, Maatmansweg 3 7425 NC Deventer. (niet in de maanden juli en augustus!). Aanvang ledenbijeenkomst is 20:00 uur.

Ook zijn er maandelijks excursies. Zie achterzijde van dit blad excursies en activiteiten.

Lid worden: Mail het secretariaat vwgijsselstreek@gmail.com en geef je naam, adres en telefoonnummer(s) door. De kosten voor het lidmaatschap bedragen €14 per jaar te voldoen na verzoek van de penningmeester.

ABN-AMRO bank: rekeningnummer IBAN NL28ABNA0470387297 t.n.v. vogelwerkgroep "De IJsselstreek"

Contactpersonen:

Informatie oevervaarders: Henk Hietbrink, 0575-491992

WOP onderzoek en publicaties: Marlies Ellenbroek: hengforden@planet.nl

Kolonievogels Piet Schermerhorn, pschermerhorn@concepts.nl

Steenuilwerkgroep: Anne Buytenhek: anne2205@gmail.com

Kwartelkoning: Wil Gerritse, wilgerritse022@gmail.com, 06 47912291

Roofvogelwerkgroep Deventer: Gretha Vos: grethavos@kpnmail.nl

Waarnemingen: Jeroen Kuipers, jkuipers01@gmail.com

Junior Vogelclub: Mark Hoksberg, 06-24129174

Watervogeltelling: Ellen Somhorst, e.somhorst@hotmail.com

Invulling programma ledenavond: Harry Dijkerman, harry-dijkerman@zonnet.nl

Gewonde vogels: St Vogelasiel Noah, Halle, 0314-390027

E. vd Werf, Kampen, 06-22604478

Internetsite: www.vwg-deijsselstreek.nl

Contactadres: vwgijsselstreek@gmail.com

 Facebook: Vogelwerkgroep de IJsselstreek Deventer <https://www.facebook.com/groups/vwgdeijsselstreek/>

Aanleveren kopij

Inleveren kopij voor volgende editie (Nr. 94) van de IJsvogel voor 15 oktober 2019 bij Ellen Somhorst. Alleen tekst mag met opmaak aangeleverd worden in Word! Zonder foto's en tabellen! Maximaal 850 woorden. Foto's (liefst in origineel formaat) en tabellen apart aanleveren in jpeg!

Zowel tekst als foto's voorzien van bron/naamsvermelding!

Artikelen en foto's zonder bron/naamsvermelding zullen niet geplaatst worden!

Excursies en activiteiten

14 september	Watervogeltelling
28 september	Excursie zuidpier IJmuiden
2 oktober	Ledenavond
12 oktober	Watervogeltelling
26 oktober	Excursie Diepholz
6 november	Ledenavond. Lezing reis Andalusië - Stefan v.d. Swaluw en Peter Zweedijk
16 november	Watervogeltelling
30 november	Excursie Friezenberg. Halve dag excursie
4 december	Ledenavond lezing Wulp verzorgt door Gerrit Gerritsen
14 december	Watervogeltelling
28 december	Excursie Lierderholthuis - Herxen. Watervogels. Halve dag excursie
8 januari	De jaarlijkse quiz

Watervogeltelling is altijd met de fiets vanaf de spoorbrug aan de kant van Deventer naar het pontje bij Gorssel. Vertrektijden zie website agenda.

Aanmelden excursies via de website: <https://vwg-deijsselstreek.nl/>

Hier vind je ook alle info en vertrektijden over de excursies.

Inschrijven excursies kan vanaf de 1ste van de maand tot 2 dagen voor de excursie!

Bij vervoer per auto wordt de brandstof met de bestuurder verrekend op basis van 0,20 cent per kilometer! Vertrek excursies bij de voormalige Tropische Landbouwschool, hoek Centuurbaan – Brinkgreverweg.

Ben je verhinderd meld je dan af via e-mail of telefoon bij een van de excursieleiders! Op de dag van de excursie zelf uitsluitend telefonisch afmelden! Info hierover zie bij de desbetreffende excursieinfo op de website.